

Maksuda XUSANOVA,
Renessans ta'lim universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Filologiya fanlari doktori, professor M.Turdibekov taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDA DIGNITONIMLARING SHAKLLANISHI VA TURLARI

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy tilshunoslikning onomastik ko'lamlardan biri bo'lgan dignitonim, uning shakllanishi va turlari ilmiy tadqiq qilingan. Shuningdek, unvonlarni ta'xis etilish yo'llari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: unvon, dignitonim, onomastik ko'lam, titul, hukmdor, faxriy, rag'batlantirish, ta'xis, taqdirlanish.

ОБРАЗОВАНИЕ И ВИДЫ ДИГНИТОНИМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье научно исследуются dignitonim, один из ономастических терминов в ономастическом отделе современного языкознания, его образование и виды. Также описан статистический анализ установления титулов.

Ключевые слова: звание, dignitonim, ономастический объём, звание, правитель, почетное звание, повышение, учреждение, награда.

FORMATION AND TYPES OF DIGNITONYMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The article scientifically examines digitonym, one of the onomastic terms in the department of onomastics of modern linguistics, its formation and types. An extensive analysis of the establishment of titles is also described

Key words: award title, dignitonym, onomastic scope, title, ruler, honorary, promotion, establishment

Kirish. Insoniyat jamiyati o'z-o'zidan rivojlanmaydi, balki maqsadga muvofiq ijtimoiy faoliyatini rag'batlantirish, ishlab chiqarishni sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash, axborot texnologiyalarini barcha sohalarga joriy qilish, shuningdek, iqtisodiyot, ta'lim-tarbiya, ichki va tashqi siyosatda yangi innovatsion yangiliklarni amalda qo'llash bilan rivojlanadi. Natijada, muvaffaqiyatlarga erishganlarni rag'batlantirish ehtiyoji tufayli unvon, orden, medal, ko'krak nishoni va "Tashakkurnoma", "Rahmatnoma", "Faxriy yorliq" majmuini o'zida jamlagan dignitonim va faleronimlarga ehtiyoj yuzaga kelib, shakllanadi va kishilardan eng faollari hamda ilg'orlari ular bilan taqdirlanadi.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi, xususan, onomastika sohasida istiqloq yillarida yirik ilmiy va amaliy ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, shu kunga qadar mifonim, ktematonim, agionim, speleonim, geonim, nekronim, ergonim, oronim, dignitonim, faleronim, xrematonim kabi bir qator onomastik birliklar maxsus to'planmagan, lingvistik aspektida o'rganilmagan.

Dignitonim va faleronim onomastik birlik hisoblanib, dignitonim fransuz tilida dignite deb atalib, unvon, mansab ma'nosini bildiradi[1]. Dignitonimga kishilarning jamiyatdagi faoliyati hamda qilgan ishlari uchun ma'naviy, ma'rifiy jihatidan rag'batlantirish maqsadida ta'xis etilgan unvon (faxriy, diniy va ilmiy unvonlar) va mansablar kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dignitonim onomastik birlik bo'lib, unvon, mansab ma'nosini anglatadi. Unvon so'zi arabcha so'z bo'lib, uchta ma'noga ega: "**Unvon** [a. -adres; sarlavha, nom; belgi, ramz) *1.Esk.* Maktub ustiga yozilgan nom, qayerga, kimga jo'natilganlik haqidagi yozuv. **2.**Biror ish-faoliyat sohasidagi alohida xizmatni yoki mutaxassislik darajasini rasman e'tirof etadigan, vakolatli organlar tomonidan belgilanadigan va beriladigan nom. **3. Esk.** Meros bo'lib keladigan yoki ish-vazifa darajasini ko'rsatuvchi, shuningdek, in'om qilingan hurmatli, faxriy nom"[2]. Unvon

so'zi rus tilida "zvaniye, tutul" ma'nolarini anglatadi. Titul so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, faxriy unvon, sharafli nom degan ma'nolarni bildirib, o'zbek tilida unvon tushunchasini ifodalaydi. Qadimda, ya'ni diaxron aspektida unvon hukmdorlar tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan kishilarga berilib, meros bo'lib o'tadigan nomni ifodalasa, sinxron aspektida unvon davlat tomonidan ko'rsatgan xizmatlari uchun beriladi, biroq meros bo'lib o'tmaydi.

O'rxun-Enasoy obidalarida unvon leksemasi at so'zi orqali ifodalangan. Xususan, Kul Tegin bitiktoshida at so'zi unvon ma'nosida ishlatilganini ko'rish mumkin. Bars bek edi, xoqon deb biz bunda unvon(ot) berdik[3]. Yuqorida tilga olingan at so'zi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida "ot, ism; laqab, unvon" ma'nolarida qo'llangan: "bag anar at bardi", ya'ni "beg unga unvon berdi"[4]. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida esa ism, nom, unvon ma'nolarida ishlatilgan: "Ota orni ati yolqa qolip - Ota o'rmi va unvoni o'g'ilga qoladi"[3].

O'zbek olimlaridan X.Dadaboyev, N.Ahmatov, Z.Xolmanova, A.O'rozboyev olib borgan tadqiqotlarda ham eski o'zbek tilida qo'llangan mansab va unvon nomlariga alohida o'rin ajratilgan. Xususan, X.Dadaboyev unvon nomlarini quyidagi guruhlariga ajratgan: 1.Davlat apparati unvonlari nomlari: a) saroy xizmatidagi unvon nomlari; b) ma'muriy boshqaruv xodimlarining unvon nomlari; v) viloyat va shahar boshqaruvida mas'ul shaxs unvon nomlari. 2.Diniy unvon nomlari[5]. A. Mo'minova esa o'zbek tilida unvon nomlarini uch guruhga, oliy, faxriy, maxsus kabi turlarga bo'lgan[6].

Tadqiqot metodologiyasi. Dignitonimlarni tadqiq qilish bo'yicha qo'llanayotgan ilmiy metodlardan, shuningdek, sistem-struktur, tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, statistik, ilmiy tasniflash tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, unvon va mansablarning shakllanishi qadimgi davrga, ya'ni davlatchilik

boshqaruvi shakllanish davriga borib taqaladi. Qadimgi turkiy til manbalarida bitilgan dignitonim (unvon, mansab)lar sof turkiy tub va yasamalar hamda sug'd, sanskrit, xitoy tillaridan kirib kelgan o'zlashmalardan tashkil topgan. Jumladan, qargu "soqchi, dozor", korug' "ayg'oqchi", elci "elchi; hukmdor, yurtboshi», yo'lc'i "sardor", ayg'uci "davlat maslahatchisi" singari asl turkcha, sart "tojir, savdogar" kabi sanskritcha, xatun/ qatun "malika", sug'dcha, qagan "hukmdor", xan "hokim", tegin "xonzoda, shahzoda", yabg'u "xoqondan

keyingi oliy lavozim egasi", senun "xitoy generali», tarqan "tarxon", tutug' "tuman hokimi" kabi xitoycha, sad "Turk xoqonligida oliy lavozim", sadapit kabi eroncha dignitonimlar faol ishlatilgan. Unvon va mansab bu davrda bir xil qiymatga ega bo'lgan.

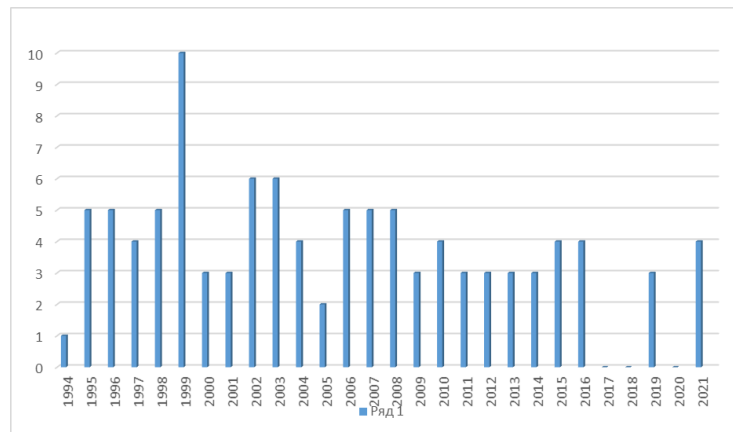
Yuqoridagi tadqiqotlarga tayangan holda unvonlarning ma'nolarini quyidagi besh guruhga bo'lib tadqiq etishni lozim topdik va rasm ilova orqali berdik.

1-rasm. Unvonlarning ma'no turlari

Oliy unvon. "O'zbekiston Qahramoni" unvoni O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 5-maydagi 1038-XII-son Qonuni bilan tasdiqlangan[7], oliy darajadagi mukofot bo'lib, O'zbekiston Respublikasining fuqarolariga davlat va xalq oldidagi qahramonona jasorat ko'rsatish bilan bog'liq xizmatlari uchun beriladi. "O'zbekiston Qahramoni" birikmasidagi "qahramon" so'zi XI asrda unvon sifatida 1-diagramma

qo'llangan. Ba'zi manbalarga ko'ra Amir Temur o'g'li Shohruxga "qahramon al mo va t-tin", ya'ni "suv va quruqlik hukmdori" degan unvon berishgan. Qahramoni so'zi ikki qismdan tashkil topgan. Qahr –"g'azabi", "majbur etish", -mon –"shaxs oti". Qahramon unvon sifatida "g'olib", "qudratli" degan ma'noni anglatadi[8]. Shuningdek, Qahramon kishilarga nom sifatida qo'yiladi.

«O'zbekiston Qahramoni "oliy unvoni bilan taqdirlanishi dinamikasi

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, kishilik jamiyatida davlat ta'sis etgan dignitonimlar muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham davlat turli sohalardagi mutaxassislarini rag'batlantirishga jiddiy e'tibor berib kelayotganligiga yuqoridagi "O'zbekiston Qahramoni "oliy unvoni aniq misol bo'la oladi. Bu unvon Vatan oldida ko'rsatgan qahramonligi, beqiyos xizmati uchun beriladi. Ushbu unvon bilan taqdirlanish 1999-yilda o'sish dinamikasi yuqori bo'lgan bo'lsa, 2017-2018-yillarda esa berilmagan.

Faxriy unvonlar. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da u quyidagicha izohlangan: «Biror ish-faoliyat sohasidagi alohida xizmatni yoki mutaxassislik darajasini rasman e'tirof etadigan, vakolatli organlar tomonidan belgilanadigan va beriladigan nom» [10]. Bu faxriy unvonlar 34 ta bo'lib, u bilan o'z sohasida yoki mutaxassisligida ixtiro va kashfiyotlar yaratgan yoki yuqori ko'rsatkichlarga erishgan shaxslar taqdirlanadi. Bunda eng mohir, eng zukko va eng bilimdon, eng aqlli kishilar mehnat faoliyatida ham, jamoada ham, oilasida ham o'z o'rni ega bo'lganligi uchun davlat tomonidan taqdirlanadi. «O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan» birikmasi bilan boshlanib, so'ng kasbining nomi aks ettiriladi. «O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist», «O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan irrigator»,

«O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi» va hokoza.

Faxriy unvonlarning sakkiztasi esa «O'zbekiston Respublikasi xalq » degan birikma bilan boshlanadi: «O'zbekiston Respublikasi xalq artisti»; «O'zbekiston Respublikasi xalq baxshisi»; «O'zbekiston Respublikasi xalq yozuvchisi»; «O'zbekiston Respublikasi xalq rassomi» va boshqalar.

Ilmiy unvonlar. Ma'lumki, eski o'zbek tilida a'lam, domla, mudarris, oxun kabi mansab va ilmiy unvonlar diniy tizim hamda ta'lim tizimida faol qo'llangan. Davr o'zgarishi natijasida boshqa tillardan o'zlashma so'zlar fan va ta'lim tizimiga ham kirib kelgan. Katta ilmiy xodim, dotsent, professor, akademik singari unvonlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borib, muvaffaqiyatlarga erishgan olimlarga beriladi. Professor (lot.-muallim, o'qituvchi, murabbiy) oliy o'quv yurtidagi eng malakali o'qituvchilarning, shuningdek, ilmiy - tadqiqot institutlaridagi ilmiy xodimlarning ilmiy unvoni va lavozimi, shunday unvon va lavozimli shaxs hisoblanadi.

Hukmdorlar va harbiy xizmatchilarga beriladigan unvonlar.

Harbiy soha vakillarining mutaxassisligi bo'yicha unvonlari bo'lib, ular erishgan natija va yutuqlariga qarab beriladi. Harbiy unvon nomlari diaxron va sinxron aspektida

o'rganilganda bir-biridan farqlanadi. Harbiy unvonlar bo'yicha X.Dadaboyev, A.Matg'oziyev, A.Ibrohimova, A.O'rozboyevlar ilmiy tadqiqot olib borgan. Mingboshi, xon, podshoh, sulton, vazir kabi unvonlar qadimgi davrlardan XX asrga qadar ko'p qo'llanilgan unvonlardir.

Podshoh dignitonimi fors-tojik tilidan turkiy tiliga o'zlashgan. Bu mutlaq hukmronlik qiluvchi hukmron unvoni va shunday unvonga ega shaxs, shoh degan ma'noni anglatadi. Podsho(h) leksemasi xalq og'zaki ijodida faol qo'llangan.

Qushbegi-qo'shin boshlig'i, oliy harbiy unvon. To'qsaba harbiy bo'linma boshlig'i, polkovnik ma'nosini bildiradi[11]. Beklarbegi, qo'rboshi-harbiy unvonlar bo'lib, qurol-aslaha ombori, qo'rxonaning boshlig'i ma'nosini anglatadi, yasovul urush vaqtida saralangan jangchilar bo'lib, hozirgi ofitser tarkibidagi askar vazifasini bajargan. Qo'rboshi, mingboshi, yuzboshi, o'nboshi, sarkarda, yasovulboshi, kushbegi kabi harbiy unvonlar o'rmini XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Turkiston Rossiya mustamlakasiga aylangach, starshina, leytenant, kapitan, mayor, polkovnik, general, marshal kabi unvon nomlarini ifodalovchi o'zlashma so'zlar egallagan va lug'atimizda qo'llana boshladi. Mazkur harbiy unvonlar o'zbek tilida hozirgi kunda ham faol ishlatilmoqda, chunki ular harbiy unvonlarning ma'nosini aniq va ravshan anglatadi.

Diniy unvonlar. Arablar istilosidan keyin turkiy xalqlarni davlat boshqaruvida diniy ulamolarni unvonlarini ifodalovchi: sayyid, shayx, shayx ul islom, shayx ul -mashoyix, mufti, xalifa kabilar faol qo'llana boshlagan.

Sayyid leksemasi «payg'ambar avlodi», «boshliq, yo'lboshchi» ma'nolarini anglatadigan unvondir. Qadimda musulmon hukmdorlari tomonidan sayyidlarga alohida e'tibor berilgan va hurmat ko'rsatilgan. «Sayyid Ali Hamadoniy –

tasavvuf olimi. Amir Temur bilan diniy masalalarda suhbatlashgan. Ikki yuzga yaqin risola yozgan»[11].

«Shayx ul-islom» (arab.-islom dini shayx; diniy qonunlarni sharhlovchi) -islom dini peshvolarining boshlig'i, oliy diniy unvon [12]. Faqih va so'fiylarga oliy diniy unvon sifatida XX asrdan berilgan. Islom mamlakatlarida, xususan, Turkiyada, Buxoro amirligida eng oliy unvon hamda lavozim sifatida ishlatilgan. Bugungi kunda shialikka mansub diniy boshqarma rahbari «Shayx ul islom», sunniylikka mansub diniy boshqarma rahbari «mufti» deb nomlanadi.

«Muftiy, mufti» (arab. fatvo beruvchi, diniy masalalarda qaror chiqaruvchi)-shariat bilimdoni[13] «Mufi» unvonidagi shaxs diniy-huquqiy masalalarni izohlash, talqin qilish huquqiga ega bo'lgan. Uning xulosa va qarorlari fatvolarda bayon etiladi. Xalifa Umar II Misrda birinchi bo'lib «mufti» ni hokim va qozilarga maxsus maslahatchi sifatida tayinlagan. Hozirgi kunda musulmon davlatlarida bosh mufti bo'lib, u diniy muammolariga oid qarorlarni chiqaradi. «Muftiy hazratlari hojiga ko'mak bergan, og'irini yengil qilgan inson ulug' savoblarga noil bo'lishini so'zлади» [14].

Xulosa va takliflar. Dignitonim va faleronimlar xalq, alohida shaxs, jamoa, davlat va xalqaro tashkilotlar tomonidan o'z sohasida yaxshi faoliyat ko'rsatgan kishilar yana ko'p muvaffaqiyatlarga erishishini ta'minlash maqsadida ta'sis etilgan bo'lib, me'yorlarga asoslangan holda odamlarni rag'batlantirish maqsadida beriladi hamda ularni ifodalovchi nom-terminlar alohidaligi bilan bir-biridan farq qiladi.

Kishilarning ijtimoiy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotdagi faoliyatlarini yanada rag'batlantirish uchun – Prezident tomonidan chiqarilgan farmonlar asosida dignitonimlar va faleronimlar bilan taqdirlanadi. Bu esa mehnat samaradorligini o'sishiga, kishilarda vatanparvarlik, mehnatsevarlik, mehr-muhabbat kabi fazilatlarini oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. Французско-русский словарь.Русский Язык, Москва.1977.-911с.С-265
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. - T., 2022 5-jild 583–bet.
3. Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li. O'rxun- Yenisey bitigtoshidagi harbiy terminlar tadqiqi.Fil.fanlar bo'yicha falsafa doktori(Phd) dis... avtoreferati.-Toshkent . 2023.17b
4. «Девону луғатит турк» Iжилд, -Т.; Фан, 1960. 107- 6
5. Дадабоев Х. Общественно-политических и социально-экономическая терминология в тюрко язычных письменных памятниках XI-XIV вв.—Т.:Ёзувчи, 1991. -43с.
6. Мўминова А.Қ. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби.Фил.фан.номзоди илмий даража олиш учун тақдим этилган дис.автореферати.Тошкент .2000 й.
7. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни «Ўзбекистон Қахрамони» унвонини белгилаш ва олий нишон — «Олтин Юлдуз» медалини таъсис этиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 05.05.1994 йилдаги 1038-XII-сон. www/Lex.uz
8. Хусанов Н.А. Ўзбек тили антропонимлари тарих. - Т.; 2014. 109 б.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. -T., 2022. V-jild 583–bet.
10. Дадабоев Х.Тарихий ҳарбий терминлар луғати.-Тошкент,2003.-Б.162
11. Захириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. -Тошкент,Шарқ нашриёти,2017.134б
12. Ислom энциклопедия.Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент,2017.6-563, 331б
13. Ислom энциклопедия.Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент,2017. 331б
14. www/Muslim.uz/